

Interculturele communicatie als onderhandeling

'Real talk is unstable and restless, hence it is ultimately more radical than ideal speech. It reaches to reasons and arguments that none of its participants can anticipate, hence to reasons and arguments undreamt of by our philosophers.' (Walzer 1990, p.182)

In mijn onderzoek (Speelman, 2001) naar religieus gemengde huwelijken heb ik twintig Egyptisch-Nederlandse partners geïnterviewd, die allen in Nederland wonen. Ik heb hen gevraagd naar hun eigen religieuze socialisatie, de verschillen die ze met hun partners waarnemen en de manier waarop ze binnen hun relatie omgaan met deze verschillen. Doel van mijn onderzoek was om van 'ervaringsdeskundigen' te weten te komen hoe de interculturele, interreligieuze dialoog in praktijk werkt. Mijn onderzoeksvraag was:

'Welke vormen van communicatie door mensen van verschillende geloofs- en culturele identiteiten die met elkaar getrouwd zijn leiden tot wederzijds verstaan?'

In de interviews bracht ik ook de verschillen ter sprake die er volgens veel mensen zijn tussen Nederlanders en Egyptenaren als het gaat om cultuur, godsdienst en man-vrouwverhou-

dingen. Is er volgens mijn respondenten echt sprake van verschillen? Zo ja, op welk terrein beleven ze die verschillen? Hoe gaan ze ermee om? Over het laatste aspect wil ik het hebben in dit artikel. Hoe kan je over verschillen in cultuur en religie communiceren wanneer die communicatie niet vrijblijvend is, maar gevolgen heeft voor je dagelijkse handelen?

Deze vraag is van evident belang voor mensen die met een partner uit een andere cultuur getrouwd zijn of langdurig samenwonen. Het is ook een vraag die een rol speelt in de debatten over de plaats van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving.

In dit artikel wil ik aan de orde stellen hoe Nederlandse vrouwen en hun Egyptische partners proberen compromissen te sluiten tussen de wensen van hun partners en hun eigen wensen. Op welke manier wordt daarover onderhandeld? Eerst geef ik een model waarmee ik verschillende typen onderhandeling classificeer. Vervolgens pas ik dit model toe op de reflecties die twee van mijn respondenten, Linda en Mahmoed, geven op het belangrijkste conflict dat zij in hun relatie hebben gehad.

Relatie en communicatie

In iedere vorm van communicatie is er altijd sprake van meer inhoudsgerichte en meer relatiegerichte aspecten. Als eersten hebben Watzlawick, Beavin en Jackson (1974) hierop gewezen. In de communicatie tussen huwelijkspartners treedt het relationele aspect vaak

sterk naar voren. Huwelijkspartners hebben immers een langdurige en intieme relatie met elkaar. Natuurlijk kan men een vraag als: 'Mag ik het zout van je hebben?' opvatten als een puur inhoudelijke vraag, waarop met 'ja' of 'nee' kan worden geantwoord. In een huwelijk kunnen er onder deze inhoudelijke vraag echter een reeks onuitgesproken relationele vragen en stellingen namen schuilgaan. Mogelijke reacties op de vraag kunnen zijn:

- 'Vind je het eten zo niet lekker genoeg?'
- 'Ik vind dat je hartstikke ongezond eet, veel te zout!'
- 'Jullie zijn in de Afrikaanse cultuur kennelijk zouter eten gewend dan wij in Nederland.'

Hoffman en Arts (1994), die voortbouwen op de inzichten van Watzlawick, Beavin en Jackson, benadrukken dat interculturele (en andere) communicatie niet louter gaat over reeds vastliggende relaties, maar eerder over *visies* op relaties. Partners die bijvoorbeeld discussiëren over de afwas baseren zich weliswaar op eerder gemaakte afspraken en verdeelde rollen binnen het huishouden, maar dat betekent geenszins dat die afspraken en rollen voor altijd bepaald zijn. In de communicatie moeten ze telkens opnieuw worden gedefinieerd en besproken. Hoffman en Arts definiëren communicatie daarom als volgt:

'Communicatie is uitwisseling van visies van en omtrent personen en onderhandeling over de zinvolheid of de mogelijke betekenis van deze visies. Deze uitwisseling is een interpersoonlijk gebeuren ingebed in een ruimere gemeenschapsdialoog binnen de samenleving.'

(Hofman en Arts, 1994, p. 57)

In deze definitie is ruimte voor het inhoudelijke aspect van communicatie ('uitwisseling van visies'), maar ook voor het relationele aspect

('onderhandeling over de zinvolheid of mogelijke betekenis van deze visies'). Daarnaast is er – althans theoretisch – de mogelijkheid aandacht te besteden aan de historische en maatschappelijke inbedding van communicatie tussen individuen ('ingebed in [...] binnen de samenleving').¹ Dit laatste is belangrijk wanneer men machtsverschillen binnen de communicatie van individuen aan de orde wil stellen.

Communicatie als onderhandeling

In de definitie van Hofman en Arts valt ook de term 'onderhandeling'. Dat leidt naar de vraag wat het doel is van communicatie. In een breder perspectief onderscheid ik, in het voetspoor van Van der Ven (1993, p. 50-51) drie doelen van communicatie:

1. exchange;
2. understanding;
3. consensus.

Een aantal auteurs wijst erop dat communicatie niet uitsluitend gericht is op een helder verstaan van de bedoelingen van de ander. Een minstens zo belangrijk doel is het verkrijgen respectievelijk het verlenen van respect. Schreiter (1995) noemt als twee criteria voor succesvolle interculturele communicatie: *appropriateness* en *effectiveness*. Onder *appropriateness* kunnen we verstaan: het vermijden van het beledigen van de gesprekspartner, door schade te doen aan haar/zijn culturele code. *Effectiveness* houdt in dat effectieve, heldere en begrijpelijke communicatie nog niet passend hoeft te zijn bij de situatie. In sommige gevallen kan helderheid zelfs schadelijk zijn voor de relatie van de communicatiepartners. Hondius (1999) merkt bijvoorbeeld op dat etnisch gemengde paren er in contacten met de buitenwereld baat bij hebben de achtergrond van bepaalde conflicten in hun relatie niet al te duidelijk uit te werken. Het vermijden en vermommen van etnische en culturele misverstanden kan de relatie dienen.²

Partners in interreligieuze huwelijken zijn er niet alleen op uit meer te *begrijpen* van elkaars cultureel-religieus bepaalde gewoonten

en overtuigingen. Ze willen ook *compromissen bereiken* over praktijken. Deze praktijken (al dan niet meer zout in het eten) staan vaak niet op zichzelf, maar zijn gevuld met culturele en religieuze betekenissen. In de compromissen die ze zoeken willen ze minstens twee dingen: zelf tot hun recht komen én de relatie met hun partner zo goed mogelijk houden (Schreiter, 1995). Voor het bereiken van compromissen is nodig dat ze – meer of minder openlijk – met elkaar onderhandelen over hun religieuze overtuigingen en cultureel aangeleerd gedrag.

Wie het over 'onderhandelen' heeft, spreekt ook al snel over 'belangen'. Daarbij wordt niet uitsluitend gedoeld op materiële of egoïstische belangen.³

Kan men wel onderhandelen over dergelijke immateriële belangen? Is het terrein van de normen en waarden, van de levens- en geloofs-overtuigingen niet bij uitstek een terrein waarop geen compromissen mogelijk zijn? Ik denk dat dat kan, omdat ik zie dat het gebeurt. De geloofs- en levensovertuigingen van mensen zijn niet onveranderlijk. Weinigen van ons zullen nog op precies dezelfde manier in het leven staan als dertig jaar geleden. Zaken die toen volkomen vanzelfsprekend waren zijn nu van vraagtekens voorzien. Visies die toen nauwelijks gangbaar waren zijn nu gemeengoed. Die veranderingen vinden deels plaats doordat je eigen overtuigingen telkens deel uitmaken van een groter debat met anderen. Een debat waarin soms expliciet, soms impliciet onderhandeld wordt over die overtuigingen.

Typen van onderhandeling

Hieronder wordt getracht een indeling te maken van diverse vormen van onderhandeling die een rol spelen in de communicatie waar ik over schrijf. Daarbij spelen drie variabelen een rol:

1. De verschillende typen belangen die nagestreefd worden. Hierbij kan men denken aan de mate waarin de belangen van onderhandelingspartners volgens hen beiden overeenkomen. Men kan dan onderscheid maken tussen:

- a. tegenovergestelde belangen;
  - b. strijdige belangen;
  - c. complementaire belangen;
  - d. gedeelde belangen (van Es, 1996, p. 241). Wanneer belangen bijvoorbeeld als strijdig gezien worden, wordt het onderhandelingsproces benaderd als een vorm van loven en bieden, waar beide partijen proberen de maximale winst eruit te slepen ten koste van de ander.
2. Het soort compromis waar men op uit is:
- a. Onderhandelingspartners kunnen streven naar een tijdelijke oplossing, zonder dat ze het eens zijn over de grondslagen van hun handelen. Zo kunnen bijvoorbeeld de partners in een interreligieus huwelijk een werkbaar compromis bereiken zonder dat ze een werkelijk inzicht hebben in de motieven of de belangen van de ander. In sommige gevallen kan het zelfs contraproductief zijn die belangen of motieven al te goed te kennen.⁴ Er is dan sprake van een compromis in de vorm van een 'schikking'. Karakteristiek voor een schikking is dat beide partners na het bereiken van het compromis dezelfde definitie geven van hun belangen als ervoor. Hun visie op hun belangen is niet veranderd.
  - b. Ze kunnen streven naar een complete consensus. Daarvoor is nodig dat er niet alleen werkafspraken worden gemaakt die een tijdelijk compromis mogelijk maken, maar ook dat er een 'overbrugging' ontstaat tussen de verschillen in visie die de gesprekspartners hebben. Minstens één van de partijen kijkt opnieuw naar de uitgangspunten van de onderhandeling, en komt tot een nieuwe definitie van de situatie.⁴
3. De mate waarin machtsverschillen optreden. Onderhandelingspartners kunnen meer of minder gelijke macht hebben. Van Es heeft het in dit verband over eerlijkheid (*fairness*). Compromissen kunnen meer of minder eerlijk zijn. Een eerlijk compromis is een compromis waarbij met de belangen van beide onderhandelende partijen even-

veel rekening is gehouden (van Es, 1996, p. 241). Bij een analyse van de onderhandelingsprocessen tussen mannen en vrouwen is het verhelderend om te kijken naar de mate van *fairness* van de bereikte compromissen.

Alice en Rida in onderhandeling

Hoe werken deze concepten in de praktijk? Neem het denkbeeldige geval van Alice en Rida. Alice is een witte, Nederlandse, christelijke vrouw die samenwoont met Rida, een Marokkaanse moslimman. Op grond van zijn religie maakt Rida bezwaar tegen de aanwezigheid van alcohol en varkensvlees in hun huis. Alice vindt dat zij ook recht heeft om hierover te beslissen. Ze is opgegroeid in een gezin waar over elke beslissing gepraat werd. Men had in haar familie respect voor de argumenten van andere gezinsleden. Ze is bang dat Rida niet zo'n opvoeding heeft gehad. Alice hecht grote waarde aan haar vrijheid van keuze. Ze wil zelf kunnen besluiten wat ze eet en drinkt en waarom. Ze wil daarom niet zonder meer met Rida's verzoek akkoord gaan. Rida vindt dat haar uitgangshouding wijst op gebrek aan respect voor hem en zijn komaf. Tenslotte gaat het hier om religieuze voorschriften die voor hem van het grootste belang zijn. Als moslim is hij niet vrij om te eten en drinken wat hij wil, terwijl het voor Alice een onbelangrijke concessie zou zijn om af te zien van alcohol en varkensvlees.

Uit het voorbeeld blijkt al dat onderhandelingen over 'kwesties' in een huwelijk of langdurige relatie zich zelden beperken tot de kwestie zelf. Meestal gaat het daarnaast nog over de relatie zelf (Hoe ziet Alice haar eigen positie in de relatie? Hoe ziet ze die van Rida? En vice versa) en tegelijk over de waarden die

beide partners grondlegend vinden in hun leven (Waarom is deze kwestie voor mij van belang?).

Wat zijn de belangen die op het spel staan bij de onderhandeling tussen Alice en Rida? Voor Alice gaat het conflict in wezen om keuzevrijheid en respect: haar vrijheid om haar eigen leven in te richten zoals zij dat wil, respect voor haar eigenheid. Dat zijn geen abstracte waarden. 'Respect' en 'keuzevrijheid' krijgen concreet vorm in haar visie op de relatie met Rida. Het gaat niet om 'respect' in het algemeen, maar om het respect dat Rida voor haar keuzes moet hebben. Alice is van mening dat het haar vrijheid van handelen aantast als ze niet zelf uit haar eigen innerlijke overtuiging kan kiezen wat ze eet en drinkt.

Voor Rida staat het volgen van belangrijke religieuze voorschriften op de voorgrond. Die voorschriften laten hem op dit terrein geen vrijheid. De waarde 'religieuze integriteit' staat voor hem op het spel. Ook hij vindt respect een centrale waarde: voor hem betekent dat, dat zijn religieuze komaf en de keus die hij maakt om de religie waarin hij is opgevoed te volgen, gerespecteerd moeten worden, juist door zijn partner Alice. Doet ze dat niet, dan betwijfelt hij of ze hem überhaupt respecteert.

Hun belangen komen dus gedeeltelijk overeen ('respect krijgen en hebben'), gedeeltelijk staan ze lijnrecht tegenover elkaar (vrije keus/geen vrije keus). Alice en Rida kunnen een tijdelijk compromis door *schikking* bereiken, bijvoorbeeld: 'in het weekend als jij weg bent eet ik varkensvlees, en ik zorg dat het niet in huis is als jij er bent'. In dit geval definiëren ze hun belangen nog steeds op dezelfde manier als daarvoor, maar ze schikken beiden iets in ten behoeve van de ander.

Beiden ervaren dit als een compromis wegens gebrek aan beter. Ze kunnen ook doorpraten tot ze een vorm van *overbrugging* bereikt hebben. Bij deze vorm van compromis herformuleren beide partijen hun definitie van de situatie, hun eigen belangen en hun visie op de werkelijkheid na hun gezamenlijke belangen te hebben geanalyseerd. Door deze perspectiefverandering van beiden of van één partij is een meer gezamenlijke kijk op hun belangen mogelijk.

Ook is mogelijk dat het perspectief van één van beide onderhandelingspartners wordt bijgesteld. Alice kan bijvoorbeeld in de onderhandelingen met haar partner haar definitie van de situatie herformuleren. Ze kan tegen zichzelf en anderen zeggen: 'varkensvlees en alcohol zijn allebei eigenlijk heel ongezond. Het zal me zeker geen kwaad doen als ik ze laat staan.' In haar nieuwe definitie van de situatie gaat het dan niet langer over een religieus probleem ('varkensvlees en alcohol zijn haram') versus

een verschil in opvatting over persoonlijke vrijheid ('ik moet zelf kunnen kiezen'), maar om een gezondheidskwestie. Ze ziet zichzelf vanuit haar nieuwe perspectief als iemand die heeft gekozen voor een gezonde leefwijze. Dan heeft ze verandering van visie bereikt die gedeeltelijk een brug bouwt naar de visie van haar man. Niet totaal: de visie dat varkensvlees en alcohol onrein zijn, heeft ze niet overgenomen. Maar wel als het aankomt op de vraag wat er concreet gedaan moet worden. Hun belangen in het conflict zijn dan niet langer tegenstrijdig. Ze zijn ook (nog) niet gedeeld, maar wel complementair geworden.

Rida kan op zijn beurt proberen een brug te slaan door de koran-regels over alcohol en varkensvlees te relativiseren. Dit gebeurt in de praktijk meer als het over de alcoholregels gaat dan over het verbod op varkensvlees. Hij kan bijvoorbeeld redeneren dat de koran het drinken van *wijn* verbiedt, maar andere alcoholische dranken, zoals bier en raki niet met name noemt.⁵

Uiteindelijk kan het zover komen dat er een volledige overeenstemming bereikt wordt van visies op de situatie. Alice kan zich bijvoorbeeld tot de islam bekeren en de visie van Rida op het gebruik van alcohol en varkensvlees overnemen. Of Rida kan de islamitische regels zo gaan relativiseren dat ook voor hem de waarde van persoonlijke keuzevrijheid het meest centraal gaat staan. Dan is er een 'integratie van visies' bereikt. Een compromis is dan uiteraard niet moeilijk meer.

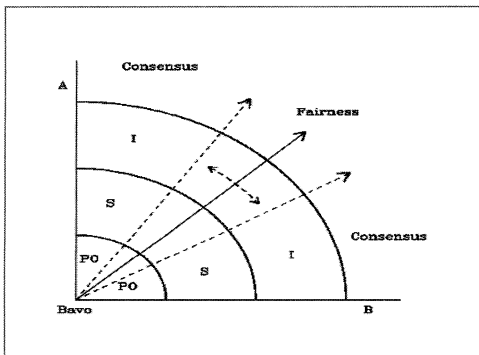
Ook de machtsmiddelen die ze inzetten om hun conflict tot een goed einde te brengen kunnen variëren. Ze kunnen elkaar door intimidatie tot een compromis proberen te bewegen ('als je mij mijn zin niet geeft verbreek ik de relatie') of ze kunnen proberen elkaars visie zoveel mogelijk recht te doen.

Soms lukt het niet meteen om een werkbare regeling te ontwerpen. In dat geval hoeven de onderhandelingen niet meteen dood te lopen. Beide partijen kunnen dan nog bepaalde

afspraken maken over de procedure die ze gaan volgen om alsnog een compromis te bereiken. Alice en Rida kunnen bijvoorbeeld besluiten een bemiddelaar aan te stellen, of samen de koran-voorschriften over alcohol nader te bestuderen. Als ook een compromis over de procedure niet lukt, keren onderhandelingspartners terug tot de 'beste alternatief voor een overeenstemming' (van Es, 1996, p.193⁵). Wat dat alternatief is hangt van de inschatting van de situatie af die de partijen maken. Het kan betekenen: opvoeren van de druk, tijdelijk uit elkaar gaan of andere handelingsalternatieven. In elk geval is er dan geen compromis en geen overeenstemming over de procedure bereikt.

Een schema van onderhandelen

Van Es presenteert het schema hieronder om de verschillende onderscheidende criteria voor compromissen zichtbaar te maken:

Verklaring der tekens:

I = Integratie

S = Schikking

BAVO = Beste Alternatief Voor

Overeenstemming

PO = Procedure Overeenkomst

A en B = de onderhandelende partijen

(overgenomen van Van Es, 1996, p. 202)

De bissectrice is de lijn van *fairness* (eerlijkheid).

Hoe werkt dit model? Stel dat Alice A is en Rida B. De 'mooiste', maar ook verst weg gelegen oplossing voor hun probleem is dat ze een integratie bereiken van hun visies ('ik ben het er van harte mee eens dat we overeenkomstig jouw wens wel/geen alcohol of varkensvlees toelaten'). Dichter bij hun startpunt, en dus sneller te bereiken is een voorlopige schikking van het probleem ('alleen alcohol in het weekend als ik er niet ben'). Als ook geen schikking kan worden bereikt, kan een procedureafpraak lucht geven ('we gaan met de imam praten over de regels'). Als ook dat mislukt, zullen beide partijen kiezen voor één of ander handelingsalternatief (bijvoorbeeld: de relatie verbreken, mokken, ruzie maken).

Wanneer een schikking of integratie in de buurt komt van de lijn in het midden, tellen de belangen van A en B (ongeveer) even zwaar. Er is een zeker machts-evenwicht tussen de partijen. In de figuur heb ik proberen aan te geven dat het compromis ook meer de richting uit kan gaan van de door A of B gewenste oplossing. Dat wordt aangegeven door de beide rechte stippellijnen: de 'wijzer' van de lijn van *fairness* kan doorslaan in de richting van A zowel als die van B. De vraag of beide partijen evenveel tot hun recht gekomen zijn in de onderhandeling moet dus los worden gedacht van het soort compromis dat ze hebben bereikt. Een compromis kan ook inhouden dat één van de partijen grotendeels zijn zin krijgt, terwijl de belangen van de andere partij nauwelijks mee worden gewogen: dan slaat de balans door naar één van de partijen. In het compromis dat is bereikt is zijn/haar inzet dominant. Met andere woorden: machtsverschillen zijn altijd een factor in onderhandelingen. Beide onderhandelingspartners kunnen verschillende machtsbronnen inzetten om het compromis zoveel mogelijk in hun voordeel te laten zijn. A kan proberen een procedureovereenkomst, een schikking of een voorlopige consensus op onderdelen te bereiken die aan haar belangen meer recht doet dan die van B. Als dat haar lukt zal de wijzer van de pijl die

hier door het midden loopt meer uitslaan in de richting van A.

Het is mogelijk dat ook een onderhandelingsresultaat dat veel gunstiger uitpakt voor de ene partij dan voor de andere een compromis heet, omdat het kenmerkend is voor een compromis dat beide partijen het met elkaar eens zijn dat dit de beste/minst slechte oplossing is. Zowel een compromis door schikking als een compromis door overbrugging kan de belangen van één van beide partijen minder recht doen. Een minder machtige partij kan in de loop van de onderhandelingen de zaken gaan zien op de manier van de machtiger partij en zo diens standpunt (gedeeltelijk) overnemen. Dan is een vorm van overbrugging bereikt. De bereikte vorm van 'consensus' bestaat er dan uit dat de minder machtige partij de visie op de werkelijkheid die de machtigere presenteert als de 'normale', de meest logische, de enig denkbare leert accepteren, en zijn/haar eigen visie gaat herformuleren zodat die bij de visie van de ander aansluit. Laten we kijken naar het voorbeeld waarbij Alice een nieuwe definitie van de situatie bereikte door het probleem dat zij en Rida hadden voor zichzelf te herformuleren als een gezondheidsprobleem. Bekeken vanuit de lijn van *fairness* kan je tot de conclusie komen dat aan haar oorspronkelijke inzet bij de onderhandelingen ('ik wil vrijheid van handelen hebben door zelf te beslissen wat ik eet') meer afbreuk is gedaan dan aan de inzet van haar partner ('ik wil dat hier geen varkensvlees in huis komt omdat mijn religie het verbiedt'). Toch kan het resultaat van de onderhandelingen niet alleen voor Rida, maar ook voor Alice bevredigend zijn, omdat deze oplossing in hun beider ogen de leefbaarheid dient zonder dat afbreuk is gedaan aan hun beider (zelf)respect. Immers, zo op het oog heeft Alice in alle vrijheid een nieuw inzicht gehad, namelijk dat alcohol en varkensvlees beiden ongezond zijn, waardoor ze de autonome beslissing kon nemen van dergelijke producten af te zien.

Mahmoed en Linda

Na een fictief voorbeeld wil ik komen tot een analyse van een onderhandelingsproces tussen twee van mijn respondenten, Mahmoed en Linda. Eerst laat ik hen zelf aan het woord door een (ingekort) transcript van een deel van de interviews die ik met hen had. Daarna probeer ik te kijken naar hun onderhandelingsstrategie. Hoe is de onderhandelingsstijl van Mahmoed te schetsen? En die van Linda? Leren ze elkaar te verstaan in de loop van hun onderhandelingen? Mahmoed (32) heeft in Egypte een accountantsopleiding gevolgd die hij echter niet afmaakte. In Nederland werkt hij als zelfstandig ondernemer. Hij woont ruim twee jaar samen met zijn witte, christelijke partner van Nederlandse komaf Linda (24). Linda en Mahmoed hebben beiden een fulltime baan, zij als sportlerares, hij als restauranthouder. Ze hebben geen kinderen en ze zijn druk bezig met trouwplannen. In hun relatie spelen verschillende dingen een belangrijke rol. Eén centraal thema waar beiden tijdens het interview telkens weer op terug komen is echter het conflict dat ze ruim een half jaar voor het interview hebben gehad over de eis van Mahmoed dat Linda moslim moet worden.

Mahmoed: 'Linda heeft een wat andere opvoeding, maar het enige waar wij eigenlijk mee in aanraking kwamen in het begin, dat was de drie-eenheid. Nou, toen heb ik uitgelegd en geprobeerd om duidelijk te laten zien dat God niet drie is, God is één. Zegt ze: "Nou, dat geloof ik ook". Ik zeg: "Nou, je kan dat wel geloven, maar je familie heeft je gedoopt en je gaat bidden en je krijgt een zegen onder de naam van de drie-eenheid. Dat klopt niet". Op een gegeven moment, langzamerhand, denkt ze: "Ik kan Jezus ook niet laten. Dus Mahmoed heeft ergens ook wel een beetje gelijk, Jezus is wel een profeet. Maar ik zie hem als meer dan een profeet, Gods zoon". Nou, als we maar niet in heidens gebied komen, dat vind ik het allemaal wel goed, dat is geen probleem. Omdat Linda ook wel heeft geleerd, zij

heeft verschillende boekjes gelezen, zij zegt: "Ik ben zelf ook tot de waarheid gekomen om christen te worden, ik heb belijdenis gedaan en ik geef dat niet op"; ik zeg: "Je hoeft dat voor mij niet op te geven, maar wij moeten het toch wel eens worden. Geef je toe dat ik ook praat op grond van Gods woord of geef je dat niet toe?" Zij zegt: "Nou, ik geloof wel dat je ook Gods woord als grondslag hebt". Ik zeg: "Waarom moeten wij dan in de problemen zitten en discussiëren, terwijl wij feitelijk toch wel een basis hebben?"

[..]

In mijn relatie kwam ik op een bepaald moment zover dat ik zei: "Wat moet ik hiermee? Ik wil niet zomaar dom doorgaan, hè. [...] Ik wil graag kinderen hebben en ik wil niet dat mijn kinderen in zo'n maatschappij opgroeien, dat ze over de drie-eenheid gaan denken, want God is één. En dat heb ik geleerd en daar heb ik op gestudeerd en dat heb ik gevonden. Waarom moet ik zo'n risico lopen? Toen heb ik daarover [met Linda, G.S.] gepraat. Nou, in principe was het allemaal goed, maar toen heb ik nog meer nagedacht: Hoe kan een moeder kinderen tot moslims opvoeden, terwijl de familie en de moeder christenen zijn?"

[..]

En hieruit begon de wrijving, begon het probleem. Ik heb gezegd: "Nou, ik heb zoveel gepraat met jou en ik heb zoveel bewijsmateriaal aangehaald en zoveel boekjes laten zien en lezen, en je wilt het niet, dus... er staat een tekst bij ons in de koran: 'Je kan de mensen waar je van houdt niet overtuigen, maar God overtuigt iedereen'.⁷ Dus misschien word jij geen moslim. Ik geef het op, ik kan hier niet mee verder. Liefde is wel mooi, maar wij moeten goed, correct kunnen leven anders... Misschien kunnen wij er persoonlijk tegen, maar kinderen wil ik dat risico niet laten lopen." Op een gegeven moment zijn we tot de conclusie gekomen dat Linda beter weg kon gaan.

[..]

Maar Linda dacht: Er zit ergens iets niet goed, ik bedoel, hij praat altijd over God, ik praat ook

over God, dus: ligt het aan ons of ligt het aan Hem? Het ligt vast aan ons. Want Hij heeft goede bedoelingen met ons en niks anders. En toen heeft zij met verschillende dominees gepraat, en één vrouw[elijke dominee, G.S.] heeft gezegd: "Je mag wel met hem trouwen en je mag je kinderen als moslim opvoeden. En hij heeft vooruit gekeken, je moet zelf achter het islamitisch geloof staan, anders kan je je kinderen er niet in opvoeden." En toen begon Linda te denken. Ze las een boek over de geschiedenis van God, waarin stond dat God er is voor het Joodse volk en het islamitische volk en het christendom, en toen heeft ze gezegd: "Toen ik las over het islamitisch volk, kreeg ik ineens het gevoel dat het Gods woord is."

Zoiets kan ik zelf niet verkopen, hè. Kan ik zelf niet uit boekjes halen, dat moet gewoon rechtstreeks van God zelf bij haar komen, hè. En dat was het begin. Dat zij toegaf dat de koran Gods woord is en Mohammed Gods profeet. Dat was de basis dat wij weer terug bij elkaar konden komen. We kunnen moeilijk doen, maar wat is "islam", en wat is "geloven"? "Imaan", noemen ze dat in de koran, dat je in de enige God gelooft en alle boeken en alle profeten aanneemt in Gods geest en de Laatste Dag accepteert. Of gelooft.

En wat is "moslim"? "Moslim" betekent dat je gelovig bent, maar daarnaast: duidelijkheid over Mohammed. Want dat is de laatste (profeet). Dus dat je ook wil toegeven dat hij ook Gods profeet is, en de koran Gods woord is. Dan ben je moslim. Maar of je het moslimgeloof gaat doen of niet, dat moet je zelf weten, dat is gewoon de relatie tussen jou en Hem.

[..]

Omdat zij toegegeven heeft dat de koran Gods woord is en Mohammed Gods profeet, is Linda naar onze regels moslim geworden. Wat denkt Linda dan precies? Ze heeft eerlijk gezegd: "Ik geloof het, maar ik geloof ook dat Jezus voor mij gestorven is."

Ik zeg: "Je kan het moeilijker gaan maken, maar dat mag je niet doen. Je moet waarschuwen dat God één is, en geen drie-eenheid of wat dan

ook. Daarover moet je het met haar wel eens worden. En dat zij denkt dat Jezus voor haar gestorven of op het kruis gegaan is of wat dan ook... dat is een andere zaak. Dat gaat gewoon over een profeet die op het kruis of op een paal voor ons is gestorven, ook voor mij is gestorven. Dat is geen probleem [...]. Dat kan bij iedereen voorkomen als je daar altijd mee geleefd hebt en opgegroeid bent, dan kan je in principe wel zo denken. En dat is wel heel moeilijk om eruit te krijgen, want dat heeft te maken met de basis van liefde, dat Jezus onze liefde is en onze vriend en dat hij voor ons zoveel pijn heeft aangenomen om op het kruis dood te gaan en ons onze zonden te vergeven en zo en dat is gewoon moeilijk om weg te halen. En, dat kan eigenlijk geen kwaad, verder. Het is wel een vermindering – naar mijn mening hè, van Jezus zelf – maar dat heeft niks met God zelf te maken. Wat voor mij belangrijk is, is dat zij goed weet dat koran Gods woord is en Mohammed Gods profeet. Daarom verzoek ik iedereen die van een moslimpartner houdt, dat die dat op de één of andere manier toch wel zo moet geloven. En dat de christen een deel van de relatie opgeeft, die offerzaak of de kruiszaak, dat is een heel andere zaak, dat is een detail dat wel opgelost kan worden. Dus ik denk dat dit de conclusie is: iedereen kan het accepteren, dat is ook een Nederlands begrip, je leert elkaar accepteren.’

Linda: ‘Dus ik had ook helemaal geen zin meer om er ooit nog over te praten. En dan zeiden we elke keer maar weer: “Nou, we moeten ophouden”. Ik zeg: “Zo’n... dit wil God helemaal niet, dat we zo boos zijn op elkaar! [...] Als jouw geloof dan goed is, dan wil Hij helemaal niet dat jij mij nu staat te verkondigen met die felle blik in je ogen, hè.” Dan was de liefde echt heel erg zoek hoor. Dan zag ik niks meer, dan zag ik alleen nog maar een felle kop voor me die mij vertelde

hoe het wel en niet zat... en dat vond ik heel erg. Ja, daar krijg je gewoon spanningen van. [...]

Op een gegeven moment was zijn moeder hier. En toen heeft hij met zijn moeder heel veel erover gesproken, en ik geloof best wel dat zijn moeder toch van invloed is geweest op het moment dat hij zei: “Ik wil dat je moslim wordt. Want als wij kinderen krijgen zijn mijn kinderen moslim. Hoe dan ook.” Dat was al heel erg in het begin dat hij dat zei. “Kun je daarmee leven?” En dan zei ik: “Ik weet het niet”. “Dat wil ik nu van je weten, anders stoppen we ermee.” Weet je wel, dat was echt een druk die je op je kreeg. “Nou, ik denk het wel”, zei ik dan. Maar ik wist amper wat ik zei. Ik wist helemaal niet wat ik zei, moslimkinderen wat is dat dan wel niet? En toen heeft hij dus gezegd: “Ja, ik wil dat je moslim wordt. Want wij moeten het eens zijn”. Hij zei alsmaar: “Wij moeten het eens worden. Want als wij het niet eens worden, wij zijn samen één, dus wij moeten het eens worden.” En dan gaf hij ook altijd af op dat wij God in drie hoedanigheden zagen. Maar dan niet: God, Jezus de zoon van God en de Heilige Geest. En dan zei ik altijd: “Dat is één”. “Nee”, zei hij dan, “Jullie zeggen eerst: het is drie. Dus dat is fout. Er is maar één God. En God heeft niemand nodig.” Dat vond ik zo moeilijk om uit te leggen. En dan zei ik: “Ja, dat geloof ik”. En dat is voor hem niet genoeg, want je moest bewijzen. Want zij kunnen ook zo goed bewijzen, zij kunnen nooit bewijzen dat alles wat er in de koran staat precies door Mohammed herhaald is en goed opgeschreven. Dat kan je ook niet bewijzen, je kan niet bewijzen dat was Gods woord.

[...]

Maar wat maakt mij dat nou uit? Heb ik zoiets van: dat geeft helemaal niet. Ik bedoel: jouw God is mijn God. Dat is wel iets wat we altijd hebben gezegd. En ik... en ik heb uiteindelijk ook gezegd: “Nou, misschien was Jezus wel een profeet. Wie zegt dat hij de zoon van God is? Misschien heeft God wel gezegd: het is Mijn zoon, maar we zijn allemaal zonen en dochters

– eigenlijk – van God. Het was gewoon een belangrijke persoon. En die persoon is heel belangrijk in mijn leven geworden. En door hem weet ik hoe ik ongeveer moet leven. Nog niet helemaal, want ik vind het nog steeds moeilijk om je leven in te richten zoals God het wil, maar toch, hij is mijn houvast. En hij is mij voorgedaan.” Dat zeg ik ook altijd. Nou, en daar kan hij dan niet bij, maar hij laat het nu. En ik heb gezegd, en dat geloof ik ook, dat Mohammed dus ook een profeet van God is. Alleen ik heb niet het idee dat hij echt voor mij is gekomen. Dat de koran echt voor mij is gekomen, ik bedoel: ik heb de bijbel. Maar er zijn zoveel overeenkomsten.

[..]

[Toen ik bij Mahmoed weg was, G.D.] heb ik ook een gedichtje geschreven. Gewoon een gebed naar God toe van: ja, wat moet ik nou? Moet ik nou moslim worden? Of moet ik christen blijven? Wat is nou goed? Het idee dat je het niet goed doet. Dat God boos op je is. En ook steeds aan God vragen van: geef me nou maar een teken! Want als het niet mag, dan doe ik het niet hoor!

[..]

Maar als ik nu zie waar ik nu ben, dan ben ik hartstikke gelukkig. Ik denk niet dat wij erover uitgepraat zijn. Als we gaan trouwen, hoe gaan we dat doen? Maar de basis is er. En dat is volgens mij een hele sterke basis. Want hij geloof heel sterk in God en ik ook. En ik heb ook gezegd: jouw hand is in Gods hand en mijn hand ook, dus we zijn zo dicht bij elkaar en de manier waarop jij het doet daar heb ik respect voor en ik geloof ook dat het van God is, de koran, en dat was voor hem de doorslag.’

Een analyse van de onderhandelingen van Mahmoed en Linda

1. *Belangen: Wat zijn de belangen van Mahmoed en Linda bij de onderhandeling en ervaren zij deze belangen als tegenovergesteld, strijdig, complementair of gedeeld?*

Bij Mahmoed is er sprake van voortschrijdend inzicht in zijn eigen wensen en belangen. Eerst kan hij er wel tevreden mee zijn dat Linda een christen is, mits ze respect heeft voor zijn geloofsovertuiging. Gaandeweg gaat hij inzien dat dit niet voldoende is. De inzet van Mahmoed bij de onderhandeling met Linda wordt dan: ‘Linda moet moslim worden’. Wat zijn belang hierbij was, heeft hij uitvoerig uiteengezet. Omdat hij graag kinderen wil, die Linda grotendeels groot zal brengen, moet hij de garantie hebben dat ze als goede moslims opgroeien. Dat zal moeilijk zijn wanneer zij geen moslim is. In zijn ogen zijn de belangen van Linda misschien niet tegenovergesteld aan de zijne, maar dan toch op zijn minst strijdig. Hij zet dan ook in op een harde onderhandeling, waarbij hij er op uit is het onderste uit de kan te halen.

Linda's inzet bij de onderhandelingen is niet zo expliciet. Eigenlijk wil ze voornamelijk een einde maken aan een in haar ogen vruchteloze discussie. Daarbij ziet ze haar belangen en die van Mahmoed niet zozeer als strijdig, maar als complementair: Mohammed mag dan wel een profeet zijn, hij is dat vooral voor Mahmoed. Dat strijdt niet met haar geloofsovertuiging, omdat de God waar beiden naar refereren dezelfde God is. Hoogstens heeft God zich kennelijk op verschillende manieren gemanifesteerd.

2. *De aard van het compromis: Is er sprake van een schikking of komt men tot een vorm van overbrugging?*

In de loop van het onderhandelingsproces is de definitie die Mahmoed van zijn belangen geeft wel enigszins verschoven. Hij heeft namelijk opnieuw bekeken wat je zou kunnen verstaan onder ‘moslim worden’. Hij maakt daarbij (een niet helemaal duidelijk) onderscheid tussen ‘imaan’ (geloof) en ‘islam’ (overgave). In de islamitische theologie wordt onder het eerste verstaan: geloof in God, de boeken (koran, Torah en evangelie), de engelen, de profeten en de Jongste Dag. Linda kan in die

zin als 'gelovige' verstaan worden en dus als moslim. Ze zal zich echter niet aan de rituele voorschriften van de islam houden. Dat is voorlopig niet haalbaar. Volgens de meer beperkte definitie die Mahmoed is gaan hantieren van 'islam' is dat echter niet erg.

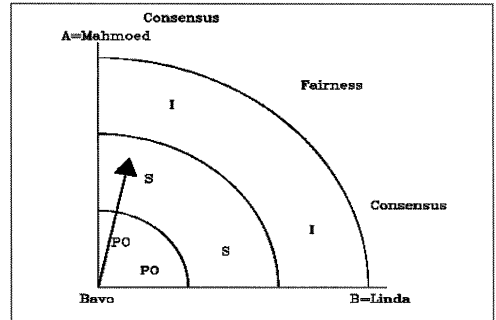
Linda van haar kant is vrij ver gegaan in haar poging de verschillen tussen haarzelf en Mahmoed te overbruggen. Haar definitie van haar eigen godsdienst is door de confrontatie met Mahmoed grondig gewijzigd. Desnoods kan zij ermee leven dat zij Jezus als een profeet moet zien, hoewel dit – in de ogen van theologen – moeilijk is te rijmen met haar overtuiging dat hij voor haar zonden is gestorven.

3. *Is het compromis dat bereikt wordt een fair compromis waarbij aan beider belangen evenveel recht is gedaan?*

Het is duidelijk dat Mahmoed volgens eigen zeggen alle machtsmiddelen die hem ter beschikking staan heeft ingezet om een voor hem acceptabel compromis te bereiken. Uiteindelijk heeft hij voorgesteld dat ze maar uit elkaar moeten gaan omdat hij zich geen toekomst kan voorstellen met een niet-islamitische moeder van zijn kinderen. Linda geeft niet aan hoe zij probeert pressie uit te oefenen op Mahmoed. Integendeel, in haar verhaal speelt de voortdurende pressie van Mahmoed een grote rol. Ze probeert die tegen te gaan door hem erop te wijzen dat hij bezig is op een manier die God niet welgevallig is. Beiden delen immers een vast geloof in God. Dit beroep op een hogere gedeelde waarde is echter weinig effectief. Over de aard van het compromis dat ze voorlopig bereikt hebben zijn beiden het grotendeels eens.

In het gegeven schema zou het zo geschetst kunnen worden:

Mahmoed en Linda hebben een voorlopige schikking bereikt. Die bestaat er uit dat hun eventuele kinderen als moslims worden opgevoed. Linda wil wel erkennen dat Jezus een profeet is, dus niet de zoon van God. Verder is ze bereid te geloven dat Mohammed een profeet is, al voelt hij niet echt als 'haar' profeet. Mahmoed van zijn kant is bereid de concessies van Linda zo te interpreteren dat ze in zijn ogen een 'gelovige' is. Voorlopig vindt hij dit voldoende.

Voor het bereiken van de schikking heeft Linda meer haar best gedaan dan Mahmoed om haar begrippenkader te herzien. De pijl wijst dan ook meer in de richting van Mahmoed dan die van Linda. Delen van zijn visie heeft ze in de hare geïntegreerd. Tot een echte integratie van visies is het echter niet gekomen. Beiden hebben voor een belangrijk deel hun eigen visie op hun godsdienst gehandhaafd.

Mahmoed en Linda en wederzijds verstaan

Hebben Linda en Mahmoed goed met elkaar gecommuniceerd over hun geloofs- en levensvisie? Deze vraag is uiteraard normatief, maar daarom niet minder interessant. Je zou er verschillende soorten antwoord op kunnen geven. In de eerste plaats kan je zeggen dat ze 'goed' hebben gecommuniceerd omdat ze tevreden zijn met de uitkomst. Beiden zijn blij dat het ergste – het uit elkaar spatten van hun relatie – niet is gebeurd. In die zin is hun communicatie

effectief geweest. Dat wil zeggen dat deze heeft geleid tot een werkbaar compromis. Communicatie kan effectief zijn zonder dat beide gesprekspartners elkaar hebben begrepen, bijvoorbeeld als ze samen een koers uitstippelen op basis van 'working misunderstandings' (Benson, 1981, p. 87). Mensen in een gemengd huwelijk kunnen een leefbare situatie voor zichzelf gecreëerd hebben zonder dat ze elkaar begrepen hebben. Je kan echter ook andere criteria aanleggen. In de theorieën over communicatie die Van der Ven heeft ontwikkeld, wordt 'goede communicatie' bereikt als mensen komen tot onderling begrip. (Van der Ven, 1993, p. 51)

Meer begrip kan onder meer bereikt worden wanneer in de onderhandelingen meer overbruggende compromissen gesloten worden. Voor dergelijke compromissen moeten de onderhandelingspartners op zoek naar gedeelde belangen. In het gegeven voorbeeld zou dit betekenen dat Mahmoed en Linda zich verdiepen in de inhoud en achtergrond van het geloof van de ander. Mahmoed zou bijvoorbeeld zich af kunnen vragen: 'Wat bedoelt Linda als ze het heeft over de drie-eenheid? Kan ik iets van haar geloof op dit gebied leren? Is het nodig de visie die ik tot nu toe op de islam had bij te stellen, zodat er meer overeenkomst is tussen mijn geloof in God en het hare?'

In die zin is er in dit voorbeeld geen sprake van 'goede' communicatie tussen Mahmoed en Linda. Hoewel Linda zich verdiept heeft in de godsdienst van haar partner begrijpt ze weinig van zijn verhalen over Mohammed en de koran. Ze heeft ook niet de neiging zich daar vrijwillig in te verdiepen. Veel sterker nog geldt voor Mahmoed dat hij mijns inziens niet kan verwoorden wat zijn partner drijft op religieus terrein. Waarom vindt Linda Jezus zo belangrijk? Wat bedoelt ze als ze zegt 'dat Jezus voor haar gestorven is'? Dat vindt hij allemaal niet zo belangrijk. Het enige dat telt is dat dit geloof van Linda ongevaarlijk is, omdat het niet strijdig is met zijn eis dat ze de koran en Mohammed accepteert. Hij heeft er natuurlijk

ook alle belang bij om niet al te diep in te gaan op dit diep gevoelde geloof van Linda. Dan zou wel eens kunnen blijken dat het niet echt goed te rijmen is met de kernwaarden van de islam.

Conclusie

In mijn onderzoek heb ik mij beziggehouden met de vraag op welke manier partners van verschillende religieuze en culturele achtergrond elkaar werkelijk kunnen leren verstaan. Ik heb dus bijzondere interesse voor vormen van communiceren/onderhandelen, waarbij men tot werkelijk begrip komt voor de onderliggende belangen en waarden die voor de gesprekspartner van belang zijn. Daarbij spelen die typen compromissen die leiden tot overbrugging een belangrijke rol. In de debatten over de interreligieuze dialoog wordt hoog opgegeven over het ideaal dat mensen van verschillende religieuze achtergrond elkaar werkelijk leren verstaan. In de dagelijkse praktijk van een interreligieus huwelijk echter, gaat het vaak om andere typen compromissen.

In het voorbeeld van Alice en Rida gaat het de beide partners niet alleen om consensus (overeenstemming) of dissensus (begrip voor elkaars positie zonder het eens te zijn). Ze moeten komen tot een gezamenlijk besluit over de inrichting van het dagelijks leven, liefst met, maar desnoods zonder begrip voor elkaar. Een schikking leidt dan niet tot diepere inzichten in de waarden van de islam of het westerse, verlichte denken, maar maakt het leven tijdelijk wat meer dragelijk. Zo is het ook met Mahmoed en Linda en vele anderen.

Ze willen samen verder van dag tot dag en daarbij streven ze op deelterreinen deelcompromissen na. Een interreligieus echtpaar kan het dan wel niet eens worden over God, maar misschien na onderhandelingen wel redelijk over de vraag wat men morgen gaat eten. Vaak is het andersom: men kan het naar eigen inzicht volledig eens zijn over God⁷, maar eindeloos ruzie maken over de vraag wat voor eten morgen op tafel komt. Via kleine, concrete stappen kan men komen tot meer omvangrijke gebieden

van compromis. Vaak zie ik bij oudere echt)paren dat die langs deze weg van compromissen door schikking geleidelijk aan wel degelijk tot meer compromissen door overbrugging kunnen komen. Eerst wordt men het dan eens over de invulling van het menu, daarna stellen de gesprekspartners hun uitgangsideeën (bijvoorbeeld over halal eten) bij.

Vanuit de bereikte compromissen, zowel op het terrein van de ideeën als dat van de praktijken, ontstaan bij de gesprekspartners gaandeweg veranderingen in inzicht en oriëntatie. Zo gaat Linda de rol van Jezus anders invullen dan ze vanuit haar geloofstraditie geleerd heeft. Mahmoed komt mogelijk tot een andere accentuering van de islam die hij van huis uit heeft meegekregen; het volgen van de regels en voorschriften wordt minder belangrijk dan het geloof dat eronder ligt. Zo ontstaan binnen een religieuze traditie veranderingen; door de confrontatie van die traditie met de praktijken en ideeën van andersdenkenden.

Ik vermoed dat het ook in de bredere samenleving soms aanbeveling verdient om maar gewoon aan de slag te gaan met allerlei vormen van tijdelijke schikkingen. Het kan wel eens contraproductief werken wanneer van alle partijen telkens weer geëist wordt dat de ander westerse dan wel islamitische normen en waarden in hun totaliteit accepteert. Daarbij kan van beide kanten sprake zijn van machtsongelijkheid. In het voorbeeld van Linda en Mahmoed is het de vrouwelijke partner die veel moet inleveren om haar leven met haar vriend dragelijk te houden. Soms is het omgekeerde het geval. Voor mij blijft het een open vraag of een serie compromissen waarbij één van beide partijen telkens zoveel moet inleveren dat er van haar/zijn eigenheid weinig over dreigt te blijven op de langere termijn tot een leefbare samenlevingsvorm zal leiden.

Noten

1. Cronen (1987) wijst erop dat wij altijd betekenis geven aan een uitspraak vanuit onze inschatting van de context waarin die uitspraak gedaan wordt. Scollon en Scollon (1995) hanteren de term 'grammar of context' om dit verschijnsel aan te duiden; ze geven een opsomming van de elementen van deze 'grammar of context'. Hofman en Arts (1994, p. 139) noemen zeven contextniveaus van communicatie.
2. Vergelijk ook de opmerking van Spitzberg (1994, p. 31), dat mensen soms met opzet vaag en ambigu zijn in wat ze zeggen om in de onderhandeling met hun gesprekspartners beter te kunnen manoeuvreren.
3. Het voorbeeld is ontleend aan Van Es (1996).
4. Susan Benson spreekt in haar onderzoek onder Afro-Britse huwelijkspartners over 'working misunderstandings' (Benson, 1981, p. 87). Het is veiliger de handelingen van je partner aan verkeerde motieven toe te schrijven dan je er te veel in te verdiepen.
5. Brian Barry (1990 [1965]) combineert het concept van onderhandeling als een vorm van 'bargaining' (loven en bieden) met onderhandeling als een vrij debat over de omstandigheden, de spelregels en de intrinsieke waarden die op het spel staan (discussion on merits). In de loop van dat debat kunnen onderhandelingspartners hun kijk op de omstandigheden, de spelregels en zelfs hun visie op de waarden die in het geding zijn, kortom: hun definitie van de situatie wijzigen.
6. Soera 28: 56.
7. Vaak betreft het dan wat Benson 'working misunderstandings' noemt (Benson, 1981, p.87)

Literatuur

- Barry, B. (1990). *Political Argument. A Reissue with a New Introduction*. London: Harvester Wheatsheaf (eerste druk 1965).
- Benson, S. (1981). *Ambiguous Ethnicity. Interracial Families in London*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Es, R. van (1996). *Negotiating Ethics. On Ethics in Negotiation and Negotiating in Ethics*. Delft: Eburon.
- Hoffman, E. & W. Arts (1994). *Interculturele gespreksvoering*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu van Loghum.
- Hondius, D. (1999). *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwikkeling van etnisch en religieus verschil sinds 1945*. Den Haag: SDU uitgevers.
- Schreiter, R.J. (1995). Theorie und Praxis interkultureller Kommunikationskompetenz in der Theologie. In E. Arens (ed.), *Anerkennung der Anderen. Eine theologische Grunddimension interkultureller Kommunikation* (pp. 9-30) Freiburg/Basel/Wien: Herder.
- Scollon, R. & D. Wong Scollon (1995). *Intercultural Communication. A Discourse Approach*. Oxford: Blackwell.
- Speelman, G. (2001). *Keeping Faith. Muslim-Christian Couples and Interreligious Dialogue*. Zoetermeer: Meinema.
- Spitzberg, B.H. (1994). The Dark Side of (In)competence. In W.R. Cupach & B.H. Spitzberg (eds.), *The Dark Side of Interpersonal Communication* (pp. 25-49). Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.
- Ven, J.A. van der (1993). *Practical Theology. An Empirical Approach*. Kampen: Kok Pharos.
- Watzlawick, P., J. Helmick Beavin & D.D. Jackson (1974). *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. Deventer: Van Loghum Slaterus (4de druk).